

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht
Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,
Hoofdstraat 43, Driebergen

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

DRIE EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 6 / JUNI 1960

OVER HET ONTSTAAN VAN HET GEBRUIK OM WAPENBORDEN IN DE KERKEN OP TE HANGEN

Het moet gezegd worden, dat men in vroegere publicaties over het verwijderen van wapenborden, geen of maar weinig aandacht aan de oorsprong van het wapenbord heeft besteed. De vraag naar het begin van de gewoonte om bij het begraven van aanzienlijke personen ook hun wapenborden in de kerk te brengen heb ik nergens bevredigend beantwoord gevonden. Schotel laat het in zijn reeds eerder aangehaalde werk ¹⁾ voorkomen alsof men pas na de reformatie tot dit gebruik gekomen is, maar het is alleszins verdedigbaar te veronderstellen, dat ook voordien reeds wapenborden in de kerken werden opgehangen. Het bewijs hiervoor zou kunnen liggen in het door A. Buchelius in 1592 en volgende jaren geschreven „Monumenta passim in templis . . .” ²⁾ Daarin vindt men (fol. 55v) over een wapenbord in de Mariakerk de volgende mededeling vermeld:

“Non procul a capite chori ad dextram intra summum altare et locum in quo panem sacratum servare solebant paries haec exhibet scuta familiaria Domini Hermanni Droom coloribus fere fugientibus” wat betekent: “Niet ver van het uiteinde van het choor aan de rechterkant tussen het hoofdaltaar en de plaats waarin men gewoon was het gewijde brood toe te dienen vertoont deze wand de familieschilden van de heer Herman Droom *in bijna vervaagde kleuren*.” Nu kan men van mening verschillen over de vraag hoelang een wapenbord normaliter leesbaar bleef, maar een feit is toch wel, dat

¹⁾ G. D. J. Schotel, De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, 2e druk, vermeerdert door H. C. Rogge. Leiden. 1906.

²⁾ A. Buchelius, Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa. Traiecti. 1592.

men hier te doen heeft met een wapenbord uit het begin of het midden van de zestiende eeuw.

In tegenstelling hiermede verklaart Muller in zijn beschrijving van de Dom, dat dáár het ophangen van wapenborden pas aan het einde van de zestiende eeuw begon. Dat kan niet alleen veroorzaakt zijn door het feit, dat de Dom een kapittelkerk was, waarin men slechts hoge geestelijken en personen van aanzien begroef. De parochiekerken waren echter de „algemene” begraafplaatsen. Wanneer Muller de versiersels aan de pilaren van het middenschip noemt, spreekt hij van slechts enkele beelden van overleden kanunniken. En hij vervolgt dan: "Er zijn nog enkele andere beelden; maar de meeste kolommen zijn toch nog ledig: eerst na de Hervorming zullen zij behangen worden met de rouwborden van verschillende in den Dom begraven personen. Dat is de nieuwe mode, die ook goedkooper is. Vroeger liet men zijn grafschrift in steen beitelen en bracht daarboven aan het beeld van zijn beschermheilige. . . . Maar later, toen de hervorming veld won, is het gebruik opgekomen, om het rouwbord met het wapen en de kwartieren van voornamen overledenen, dat tot aan de begrafenis boven de deur van het sterfhuis was aangebracht, in de kerk op te hangen boven het graf" ³⁾.

Aan het einde van de zestiende eeuw — in 1580 — viel ook de begrafenis van de utrechtse aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg. Dit feit is dáárom zo interessant, omdat van deze begrafenis een afrekening is bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat bij die gelegenheid ook van wapenborden sprake is. Aan Gerard Splinter, schilder, wordt enig geld uitbetaald "van dat hy geschildert heeft het groot wapen van Zijn G., hangende voor de groot poort van 't hof archiepiscopael, ende acht wapen leggende op 't graf van Zijn G. . . ." ⁴⁾.

Om het nog vroeger voorkomen van wapenborden in de kerken te bewijzen moeten wij Utrecht verlaten. Er bestaat een verhaal over de uitvaart van Philips de Goede, Hertog van Bourgondie, die in 1467 te Brugge overleed. Maar liefst zestienhonderd mannen „alle in 't zwart gekleed, behangen met s'Hertogs wapenen, en houdende ieder een brandende toorts in de hand" gingen aan de baar vooraf. In de kerk gekomen, zag men tussen al het goud en fluweel „een rouwbort, met de wapens en den grooten banier van den Hertog" ⁵⁾. En in 1538 werd in de St. Eusebiuskerk te Arnhem het stoffelijk overschot van de gelderse hertog Karel van Egmond bijgezet, bij

³⁾ S. Muller Fz., *De Dom van Utrecht*. Utrecht. 1906. blz. 9.

⁴⁾ Medegedeeld door J. J. Dodt van Flensburg in het *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen* inzonderheid van Utrecht, deel IV blz. 45.

⁵⁾ Cornelis van Alkemade, *Inleidinge tot het Ceremonieel en de Plegtigheden der Begraavenissen en der Wapen-kunde*, uitgegeven te Delft in 1713, blz. 108 e.v. Interessante bijzonderheden komen voor in: Renée Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*. Amsterdam, 1921 en in het door C. Catha van de Graft geschreven boek: *Dodenbezorging en Cultuur, de dodenbezorging van de volken van Europa, in zonderheid van Nederland*. Amsterdam. 1947. Philips de Goede werd in 1474 in het Kartuizerklooster te Champmol bij Dyon in het familiegraf bijgezet.

gelegenheid waarvan „ter weerszijden van het beeld de wapenschilden, die de acht kwartieren dezes vorsten aenwyzen” opgehangen ⁶⁾).

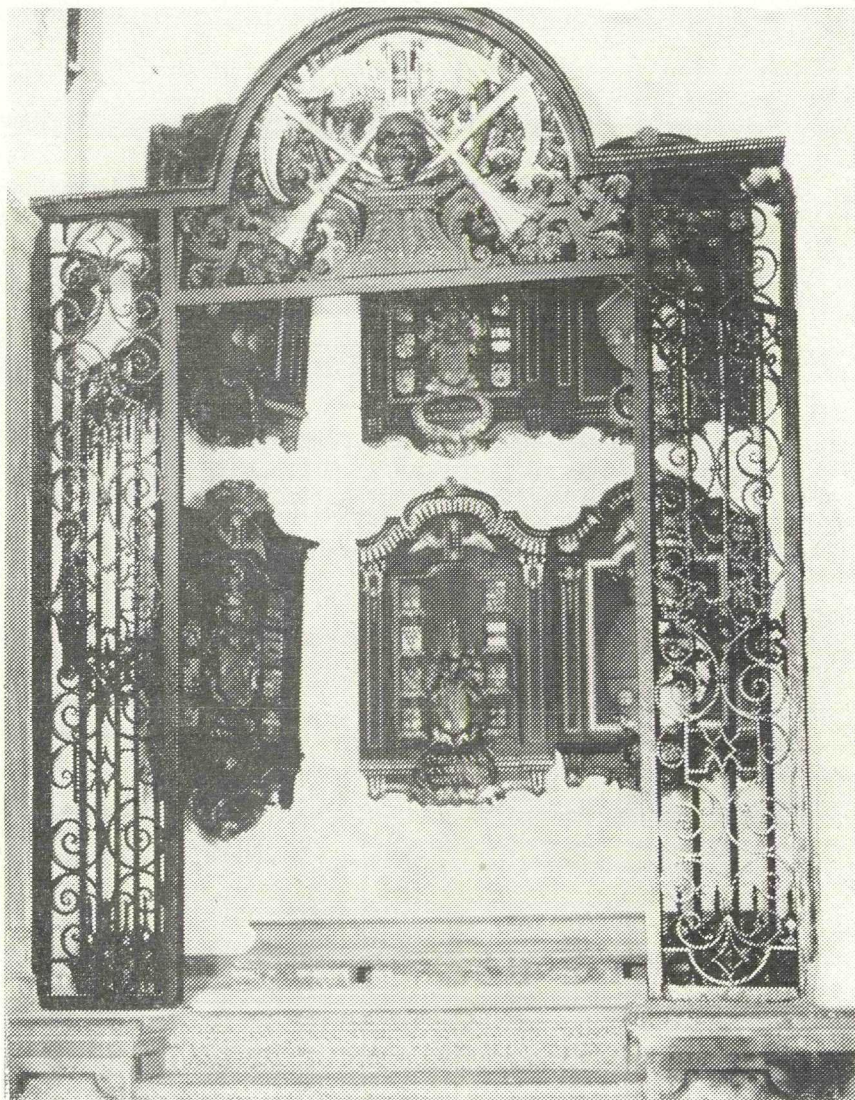
Hiermede is wel bewezen, dat men ook vóór de reformatie wapenborden in de kerken ophing boven de graven der overledenen. Rest nog de moeilijkste vraag naar het waarom. Hoe kwam men er toe om die wapenborden op te hangen in de kerken? En hoe kwam men er toe datzelfde wapenbord boven de voordeur te hangen gedurende de tijd, dat de overledene nog „onbeaard” was?

Laat ik beginnen met te verklaren, dat wij bij het zoeken naar een aanvaardbaar antwoord zéker niet de kant van de folklore op mogen gaan. Het is wel verleidelijk om allerlei beschouwingen op te stellen en uit de ene gewoonte de andere af te leiden, maar men loopt dan toch wel in zeer sterke mate het gevaar, dat men de waarheid geweld aandoet. Daarom heb ik met opzet de gebruiken, waaruit men de gewoonte om wapenborden in de kerken op te hangen wel eens verklaart, in een noot opgenomen ⁷⁾. Naar mijn mening hebben die gewoonten namelijk niets met de wapenborden te maken. Mijn veronderstelling is, dat wij terug moeten naar de riddertijd, waarin de ene ridder zich door middel van zijn wapenschild van de andere onderscheidde ⁸⁾. Dat wapenschild had betekenis, omdat het bij zijn adellijke bezitter behoorde, omdat het hem verdedigde tijdens de tournooen en omdat het na de overwinning met nog groter eer gedragen werd. Daarmede ontken ik niet, dat dit wapenschild bij de begrafenis werd meegevoerd, maar meen, dat het dragen van wapenschilden in ieder geval reeds tijdens de kruistochten op ruime schaal in gebruik was. En ik geloof, dat de adellijke heren van vroeger — natuurlijk uit ijdelheid — naast het wapenschild ook nog een wapenbord bezaten, waarop nevens het wapen der familie de naam en

⁶⁾ Th. Ph. Blommaert, *Nederlandsche Begravingswijze en Grafsteden*. Gent. 1857. blz. 44.

⁷⁾ De Navorscher van 1859, jrg. IX, blz. 39 vermeldt, dat door de rooms-katholieken in de buurt van Hoorn en Enkhuizen een zwart gevefd houten kruis tussen de stoepstenen werd geplant. De protestanten hingen een zwart lint aan de bovendorpel der deurkozijnen. En in een gedeelte van de Betuwe, met name in de Tielerwaard heeft heel lang de gewoonte bestaan om na het afleggen van de overledene een of meer buitenluiken van het sterfhuis en van de huizen der bloedverwanten en bureu uit de hengsels te lichten en voor het huis neer te zetten. De luiken bleven daar staan tot de dag van de begrafenis. (J. ter Gouw, *De oude tijd*, uitgegeven in 1873, blz. 153 e.v.) In Roermond schijnt een oer-oude gewoonte bestaan te hebben om bij een sterfgeval een plank voor de huisdeur te plaatsen, een gewoonte, die zich tot het einde van de 19e eeuw daar heeft gehandhaafd. (Nav. IX.)

⁸⁾ Deze gedachte is jaren terug geuit door H. Bergner in zijn *Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland*. Leipzig, 1905. (blz. 300). Daar zegt hij o.m., dat in de 14e eeuw reeds „Totenschilder” voorkwamen. „Es sind die kreisrunde, dann ovale Holzschilde mit Wappen, Symbolen und Inschriften in Malerei, Lederpunzung, Flachschnitzerei etc., welche über dem Grabe oder getrennt davon mit anderen zusammen aufgehängt wurden. *Die Mode ist von den Ritterorden ausgegangen und von den zahlreichen „Gesellschaften” des späteren Mittelalters, doch auch von Zünften und gemeiner Bürgerschaft gepflegt worden.*”

Gezicht in de grafkapel van de familie Willink van Collen in de hervormde kerk te Breukelen.

(Cliché Dagblad Trouw 10).

sterfdatum van de eigenaar werden vermeld, dat bij overlijden boven de deur werd gehangen als "rouwbewijs" ⁹⁾).

Nog een stap verder gaande, zou ik willen wijzen op het feit, dat de voorname geestelijken vaak uit de hoge adel voortkwamen en sinds onheugelijke tijden in de kerk werden bijgezet. De voorbeelden, hierboven gegeven, tonen duidelijk aan, dat men bij het begraven van deze heren geestelijken de wapenborden in de stoet meedroeg en op of in de nabijheid van het graf neerlegde of ook wel boven het graf ophing. In dit verband zou ook nog te wijzen zijn op de memorie-tafels en de oude grafzerken waarop de familiewapens vaak zeer fraai in kleuren werden aangebracht. En was het niet zo, dat sedert 1546 in de Dom, boven de kanunnikenbanken de wapenborden van de leden van het Gulden Vlies prijken?

Maar, volledigheidshalve moet ik ook nog iets anders vermelden. Toen de reformatie doorzette werden de kerken in ons land en ook daarbuiten vaak zwaar geschonden. Alles wat aan vroeger herinnerde moest worden weggevaagd. Zo werden van de grafzerken de wapens weggehakt, de muurschilderingen werden verwijderd of van een flinke laag kalk voorzien, en beelden werden vernield of beschadigd ¹¹⁾. En wat er toen overbleef waren lege ruimten met lange witte pilaren en muren. Soberder, maar ook kaler en armelijker kon het niet. En vooral omdat de kerkmeesters voor het ophangen der wapenborden — wat aanvankelijk maar zelden gebeurde, maar zich langzamerhand in sterke mate uitbreidde — niet onbelangrijke bedragen ontvingen, was het te begrijpen, dat zij er op den duur geen bezwaar tegen hadden aan de ijdelheid der burgers tegemoet te komen.

Het gevolg hiervan was, dat de kerken in het midden van de achttiende eeuw vol met wapenborden waren komen te hangen. Zo werd, wat aanvankelijk als versiering bedoeld was, meer tot ont-

⁹⁾ Bijzonderheden over het gebruik om wapenborden in de kerken op te hangen, met name in België, Duitsland, Engeland, Ierland en Italië, zijn te vinden in *The Antiquaries Journal*, XXXV, blz. 68—87 (Oxford, 1955). Het gebruik schijnt eerst in de XIXe eeuw van het vasteland naar Engeland te zijn gekomen. Voor Duitsland wordt het beroemde Sacramentshuis in de St. Lorenz-kerk te Neurenberg genoemd, waar talrijke prachtige wapenborden te zien zijn. Ook de gewoonte om het wapen van de overledene boven de huisdeur op te hangen kan men daar vermeld vinden. In België — voornamelijk in Brugge — schijnt het gebruik zich tot op heden te hebben kunnen handhaven.

¹⁰⁾ Bijzonderheden over de enige maanden geleden gerestaureerde kapel en wapenborden der familie Willink van Collen kan men vinden in een artikel van ds. F. J. ter Beek te Breukelen in het nummer van „Trouw” van 16 april 1960.

¹¹⁾ In zijn genoemde beschrijving van de Dom van Utrecht zegt Muller (blz. 15): „Men is gewoon, alle vernielingen aan beelden en andere kunstwerken te schuiven op den hals der beeldstormers, die zeker vrij wat op hun geweten hebben; maar toch niet alles: ook in de middeleeuwen was het toezicht niet altijd even zorgvuldig en maakten moedwillige kerkschenders van de dus geboden gelegenheid gaarne gebruik. Want wij vernemen, dat in onzen Dom reeds in 1540 „nye noesen ende anders” „gemaect” zijn aan „die byscoppen op die sepulture”.

luistering van het interieur. Dat offer schijnt men echter gaarne gebracht te hebben; de opbrengst van de wapenborden werd immers in dienst van de kerkelijke armenzorg uitgegeven? En zo dacht ook het burgerlijke bestuur er over. Op 11 juli 1653 namelijk besloot de utrechtse vroedschap „dat niet alleen van yder wapenbordt 't welck in de kerck opgehangen wordt, maer ook van degeene die voorge dragen ofte in een Capelle ofte kercke nedergeset wordt.... 24 gulden betaald moest worden ten behoeve van de armen. En even later — op 23 januari 1654 — in aansluiting op de resolutie van 11 juli 1653 „verstaet” de zelfde vroedschap „dat mede gehouden sullen wesen ten behoeve van den armen te betalen de XXIII gulden die een wapenbordt alleenlick voor haer huysinge ophangen.” Er waren dus blijkbaar ook mensen, die het wapenbord niet in de kerk brachten.

A. GRAAFHUIS

VIERHONDERD JAAR ST. AEGTEN SCHUTTERS- OF GROOT GAESBEEKER GILDE VAN SOEST

II

Wij deelden reeds mede, dat het Groot Gaesbeeker Gilde een oude vlag bezit met een wapen, dat slechts enige overeenkomst vertoont met het echte wapen van Jacob van Gaesbeek.

Dat het wapen niet duidelijk meer was vonden wij in een oude beschrijving in het nagelaten werk van ds. J. J. Bos, predikant te Soest van 1847 tot 1892, die het beschrijft: Een wapen, gedeeld in vier kwartieren, in twee schuin over elkander staande, een leeuw, in de twee anderen....? Een bewijs dat de kennis van het juiste wapen verloren is gegaan.

Op de grijsblauwe band in romeinse letters: D.I.H.V.V.H. Volgens de oud ouderman Jan de Beer, die vanaf 1922 tot en met 3 december 1958 ouderman van het gild is geweest, betekenen die letters: "Dit Is Het Vaandel Van Hubertus". St. Hubertus is de patroon van de jagers. Enig verband met de schutters bestaat er dus wel.

Wanneer het ambt van vaandeldrager of tamboer bij het Groot Gaesbeeker Gilde openstond, dan waren er meesttijds vele gegadigden die de betrekking willen vervullen. Men kocht het voor zijn leven.

In de oude boeken vonden wij vermeld:

1706. den 12 Sepb: heb Ick Cornelis Gerbrantse met mijn Raden in 't openbaar agter de kerk (in de herberg de Drie Ringen) het vaandel verpagt aan Hendrick Wouterse voor de som..... 14.—

en dat voor Zijn Leeven en moet voor gilde broeders en Susters met selven speelen als wij gewoon syn/en als hij 't buyten het gild selven komt te verwaarloose of te breken/Zal 't tot Zijn kosten wederom moeten repareren soo goet als vooren.

Hieruit blijkt dat het vaandel niet alleen werd gebruikt als banier, maar dat de vaandeldrager de kunst van het vendelzwaaien eigen moest zijn en hiermee de gildeleden moest kunnen vermaken.

Te Soest behoort het vaandel- of vendelzwaaien tot het verleden. Dat het beoefend werd blijkt nogmaals uit een notulering in het jaar 1772.

Concilie waarna dat men het Vaandel sal verkocht werden en den Kooper syn selve sal reguleren sal moeten/inden eerste salmen het selve Verkoopen Publiek en oopenbaar aan de hoogsmynende/Edog dat den selve sal moete Bekwaam syn en ook goet geküre sal moeten Wesen en goet geküre worden door den Ouwerman en sijn Radenen/ander weder om op hange ten voordeele van het gild often Schaaften van den eerste kooper/en dat het een Gildebroeder moet sijn of van stonden aan syn selve moet inkoop/en dat hey sal moete Speele tot genoeg van den Ouwerman en sijn Raaden in den tyt/ en sijn selve aan haar moet onderdanig houden en in dien de vanderik het vaandel kwam te verwaarloose sal hey het selve op syn kosten moeten laten repareeren.

In geset voor 14 Gld by Peter Janse

En is kooper gebleeven dus..... 14

P.J. Dit merk is geteeken bij Peter Janse als vanderik goet gekürd.

Onder de post "Uijtgavincke" (Uitgaven) treffen wij herhaalde malen betalingen aan betreffende het maken of vernieuwen van de trom en het vaandel.

Betaalt aan de Sey (zijde) van 't nieuwe vaan aan Nicolaas Covyn 16-9-0

Betaalt aan rood 't schilderen van 't vendel aanbestee tot Utragt aan H. Brake, volgens quitantie 14-10-8

Nog betaalt aan de trom van twee nieu velle en voorder dat daar by hoorde gelijk hoeppel en spanne en lient f 3-0-0

De tamboer van het Groot Gaesbeeker Gilde is overleden en in de maand september van het jaar 1728 wordt in het openbaar het tamboerschap gekocht door H. Jansz Koelen voor de som van 10 gulden en 6 stuivers.

Alsoo door 't overlijden van Gerrit Lammersse saliger in sijn leeven als geweest tromslager van 't groote Sint Aagte Schuttersgilt is verkocht int pubelyk op veyling deself plaats gekoft bij H. Jansz koelen/door Isak Jacobs als ouderman van 't voorsz. gilt beneffens syne raaden Migielsz Dijkman en Rg. de Beer en verders int bijwesen van veelen van onze gilde broeders gekompareert is en gekoft te bediene soo lang hij komt te leven tot plasier van de gilde susters en broeders/ soo 't quam voor te valle buyte 't gilt of en misbruyck de trom quam te breekte of te verongelukken sal weesen tot kosten en schade voor sig self en voor 't gilt voor de som van 10-6-0

Toirkonde der waarheyt is by ons respektievelyk onderteykent op de 29 Septemb 1728.

In het jaar 1765 worden trom en vaandel tegelijkertijd gekocht, door de gebroeders Kok.

Alsoo jan Willemsz Kok en Rijk Willemsz kok hebbe gekogt de trom en het vaandel om daar meete spele soo lang sy leve of gildebroeders seyn tot genoeg van den ouderman indertijd en soo sey buyte het gild kwam te verwaarloose moete sey het zelfs late maken voor haar rekening en gaan daar den ouderman haar ordenen sal of haar bediening inde legge.

geslooten op den 3 october 1765 by hendrik van Rijn inde Tuet.

De trom werd ook gebruikt om de gildebroeders op te roepen dat er gildespraak gehouden werd.

De gildetrom, een dieptetrom raakte op onverklaarbare wijze zoek en men heeft het instrument nooit teruggevonden. Het enige attribuut dat het Grote Gild overbleef was de oude vlag. Deze was half vergaan. Besloten werd een nieuwe vlag te laten maken en het wapen zoals het op de oude banier voorkwam nauwkeurig te laten kopiëren. Ter gelegenheid van het 121½ jarig ambtsjubileum van S. P. baron Bentinck, als burgemeester van Soest, in juni 1959, trad het gilde weer in het openbaar naar voren. De vaandeldrager Toon Westerveld een oude Soestenaar, die het ambt van vendeldrager in zijn jonge jaren voor zijn leven had gekocht, droeg de gildevlag mee in de kleurige stoet, die voor de burgemeester defileerde. In 1927 tijdens de "teerdagen" d.i. feestvierden had hij de oude vlag voor het laatst gedragen toen de gildebroeders en zusters optrokken naar de gildeboom in de F. C. Kuypersstraat, waaromheen gedanst werd en . . . een glaasje gedronken.

Op tweede pinksterdag 1960 wordt een traditie in ere hersteld, want vroeger was het altijd de tweede pinksterdag, bestemd voor feesten van het gild. Het is dan ook niet uitgesloten dat deze viering op tweede pinksterdag aanstaande, het herstel van deze traditie zal betekenen.

De Soesternaren kunnen en willen ook in onze moderne tijd het oude gilde niet missen, de aloude gildegeest, die samenhangende in de eerste plaats betrachtte leeft nog voort onder de nakomelingen van de oude gildebroeders en zusters. Zij voelen zich nog altijd met elkaar verbonden en na vierhonderd jaar herstellen zij weer tradities en gewoonten en wordt er weer feest gevierd "genoeghlick en onder malcanderen".

E. HEUPERS.

GERAADPLEEDE BRONNEN EN LITTERATUUR:

Crisis van de kerkelijke reformatie in de dorpen van de prov. Utrecht door ds G. van der Zee. Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake 1956.

De gildeboeken berustende in het oud-archief der gemeente Soest.

De Gilden door J. ter Gouw

Hoe het schuttersgilde groeide, door Win. Roukens. In bijdragen en mededelingen van de vereniging "Vrienden van het Ned. Openluchtmuseum", 19e jaargang no. 4, december 1953.

Oud-Archief Soest No 1

Zuid-Hollandse studien Deel VIII. Zweder en Jacob van Gaasbeek, door A. G. de Groot. z.j.

DE STAD RHENEN

De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek

door PROF. DR. W. VAN ITERSOM

VAN GORCUM - ASSEN

DE STAD RHENEN

Prof. Dr. W. van Iterson

Het behoort tot de zeldzaamheden, dat de volledige rechtsgeschiedenis van een voormalige Nederlandse stad tot één geheel is verwerkt.

In dit boek, dat grotendeels is gebaseerd op onuitgegeven archivalia, vindt men de rechtshistorie van RHENEN op breed niveau ontwikkeld, waarbij rekening is gehouden met religieuze, politieke en economische factoren.

Op boeiende wijze behandelt de schrijver de ligging der plaats, de watertol en het veer over de Rijn, horigheids- en markeverhoudingen en de relatie tussen mark en stad.

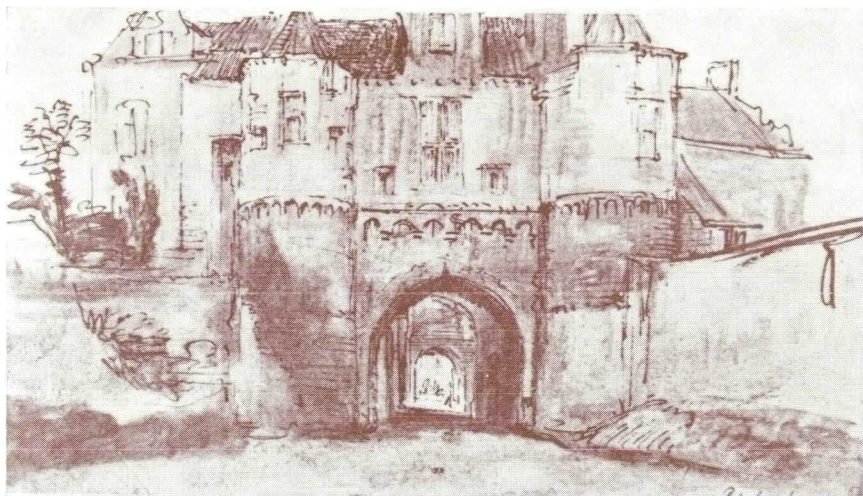
Het onderzoek der tinsverhoudingen met curtis-systeem binnen de stadsmuren leidt tot het verrassende resultaat, dat de stad is ontstaan op grond van de Abdij Deutz, tegenover Keulen, welke een aanzienlijk gedeelte van het later stadsgebied in eigendom had. In verband met de tinsrechten komen o.a. de familienamen Van Rhenen, Van Hemert, Van Amerongen, Freyse en Van Pallandt voor.

Door scherpzinnige vergelijkingen weet de auteur het door brand vernietigde 13e eeuwse stadsrecht te reconstrueren.

De betekenis der stadszegels en van de stad als vesting zijn aan een minitieuus onderzoek onderworpen. De verschillende aan de stad verleende voorrechten worden door de schrijver gememoreerd, waarbij vooral het in 1552 gegeven recht van paardenmarkt een zeer bijzonder karakter vertoont. De Cuneralgende, die invloed heeft uitgeoefend op het rechtsleven, betreft de auteur herhaaldelijk

in zijn betoog, terwijl hij ook de zeer interessante geschiedenis van de bisschoppelijke munt binnen Rhenen aan de orde stelt.

Op duidelijke wijze wordt de ingewikkelde tweeherigheid der stad ontleed, een situatie, die aanleiding gaf tot voortdurende kwesties tussen de bisschop en de heren van Abcoude uit het geslacht van Zuylen. In verband met de rechterlijke organisatie ontmoet men tevens beschouwingen over Remmerden, de landgoederen Levendaal, Grootveld, Prattenburg en Remmerstein alsmede over de gerechten Veenendaal en Renswoude, die eertijds deel uitmaakten van de stadsvrijheid.

De schrijver besteed ook volle aandacht aan kerkelijke geestelijke en andere instellingen (kerk, commanderij der Duitse Orde, Gast- en Weeshuis, Cuneragilde enz.). Het laatste gedeelte van dit interessante werk is gewijd aan de voorgeschiedenis en de hoofdinhoud der stedelijke ordonnantiën.

Schrijvers bijzondere belezenheid op het gebied der binnen- en buitenlandse litteratuur, betreffende de door hem behandelde materie, de aangename en heldere verteltrant, maken dit boek tot uitzonderlijk boeiende lectuur, terwijl tegelijkertijd zoveel nieuwe perspectieven naar voren worden gebracht, dat het ongetwijfeld de aandacht zal trekken van allen die zich voor de stedelijke geschiedenis in het algemeen en in het bijzonder voor die van RHENEN interesseren.

Onder de illustraties bevinden zich diverse reproducties van oude meesters, terwijl bovendien de gereproduceerde kaarten de lectuur van het boek vergemakkelijken en het inzicht in de geschiedenis van een van de interessantste steden in ons land, verduidelijken.

De prijs van dit mooie werk bedraagt:

Ing. f 22.— / gebonden f 24.50

Het is alom verkrijgbaar in de boekhandel

BESTELBILJET

Verzoeken toezending rechtstreeks/via boekhandel

..... ex. De Stad Rhenen - Prof. Dr. W. van Iterson

ing. à f 22.—/geb. à f 24.50

Naam :

Straat :

Plaats :

VAN GORCUM - ASSEN

RESTAURATIES EN VONDSTEN IN UTRECHT

Schoutenstraat 13. Het voornemen bestaat om op korte termijn over te gaan tot restauratie en inwendige verbouwing van het winkelpand Schoutenstraat 13. Deze zaak, vanouds genaamd „Den Dubbelden Arend”, heeft nog vrijwel geheel zijn vroeg 18de eeuwse interieur behouden en is daardoor een unicum in Utrecht 1) en zelfs wel voor geheel Nederland.

Daar een dergelijk interieur in de moderne winkelpraktijk uiteraard moeilijkheden met zich brengt, is gezocht naar een mogelijkheid om de oude betimmering in stand te houden en toch het inwendige te verruimen. Door de achter de winkel gelegen kamer en gang via een doorgang in de huidige achterwand bereikbaar te maken, bleek een bevredigende oplossing te kunnen ontstaan. Een nader plan werd uitgewerkt door architect E. H. Weber te Amsterdam. Ook de bouwkundige toestand van de voorgevel behoeft verbetering.

In 1876 verscheen ter ere van het 150-jarig bestaan een gedenkboek van de hand van de toenmalige eigenaar G. van Rijn 2), waaraan we verschillende gegevens omtrent de historie kunnen ontleen:

Op 5 juni 1726 werd door Willem Doncker in het tegenwoordige pand — sedert twee jaren zijn eigendom — de zaak opgericht. Ook voordien was de winkel door een bakker bewoond, zoals dat toen met meer huizen in wat destijds de Schoutensteeg heette het geval was. De geschiedenis van de „Tekantjes en Tafelcoeckgens” gaat overigens niet parallel met die van deze zaak; de laatste bestonden in ieder geval reeds in 1670 3). De opvolger van Doncker, Jurian Pieterse, voert nog strijd met een collega over wie nu de echte maakt. — Tot voor kort was in de winkel een schilderij aanwezig 4), waarop de Tekantjes en een ossenkop stonden afgebeeld. Dit is het symbool van een andere zaak geweest, „het Ossenhoofd”, op de hoek van de Schoutensteeg en Kintgenshaven, alwaar sedert 1751 Willem Hopman een overeenkomstig product vervaardigde. In de 19de eeuw werden beide bakkerijen verenigd; „Het Ossenhoofd” is later verdwenen.

Het winkelinterieur met zijn beschildering zal men wel evenals de pui op het stichtingsjaar 1726 kunnen dateren. Met het metselwerk van het bovengedeelte van de voorgevel is dit vermoedelijk ook nog het geval. Vensters, lijsten en dek zijn echter in de 19de eeuw en rond 1900 gewijzigd.

1) Vooral, nu in 1959 het empire-interieur van de banketbakkerij Oude Gracht 189 werd gedemonteerd; vgl. Maandblad Oud-Utrecht 1959, blz. 32—33.

2) De Schoutensteedsche Tekantjes en Tafelcoeckgens, Utrecht, J. L. Beyers, 1876.

3) id., blz. 16.

4) Helaas is dit schilderij, benevens enige andere stukken van het interieur en de nog te noemen rococo deuropzet, door de vorige eigenaar, die een en ander bij de verkoop van het pand in bruikleen had gegeven, later afzonderlijk verkocht.

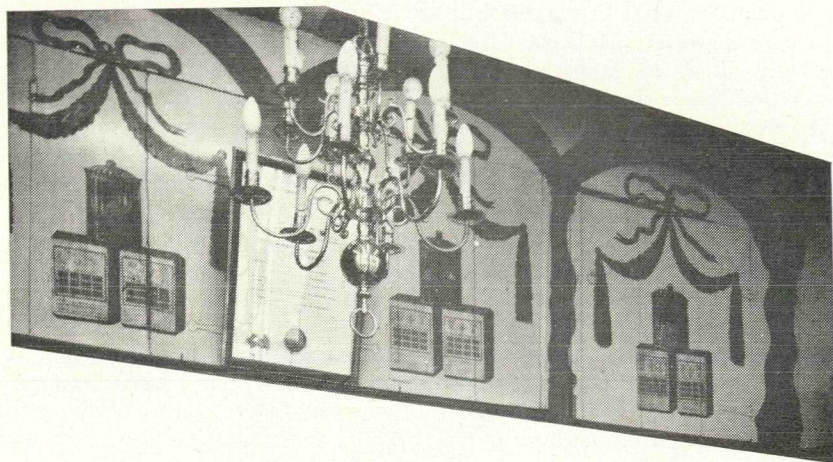

Winkelinterieur „Den Dubbelden Arend”, Schoutenstraat 13, Utrecht.

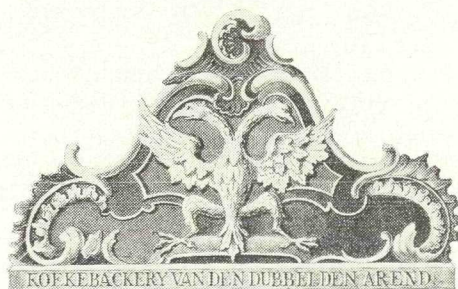
(Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg).

De zijgevels en waarschijnlijk ook de balklagen zijn van nog oudere datum dan 1726.

Een fraaie toevoeging uit de rococo-tijd was nog de deuropzet met de „Dubbelden Arend”, welke helaas momenteel niet meer te achterhalen is.

*Boven: Fragment achterwand winkel Schoutenstraat 13.
Hieronder: Deuropzets met „Den Dubbelden Arend”, thans verdwenen.*

Naar we hopen zal Utrechts oudste winkelinterieur, aangepast aan moderne eisen, nog weer voor lange tijd een stijlvol beeld kunnen bieden van de wijze, waarop men in de 18de eeuw de kleinhandel dreef.

Vredenburg. Tijdens het graafwerk ten behoeve van de funderingen en kelders van het nieuwe secretariaatsgebouw voor de Jaarbeurs op het Vreeburg werd een gedeelte van de zuidelijke gracht van het voormalige kasteel Vredenburg blootgelegd. Van het kasteel zelf werden reeds in 1959 belangrijke funderingsresten teruggevonden, waaromtrent reeds een en ander werd medegedeeld ⁵⁾. De gracht was aan de buitenzijde begrensd door een kademuur van 1,75 m dikte (steenformaat 29,5/14,5/6,5 cm). De breedte was iets groter dan aangegeven op de ontwerptekening van Rombout Keldermans ⁶⁾.

⁵⁾ Maandblad Oud-Utrecht 1959, blz. 146 en 1960, blz. 14–18; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1959 kol. *245.

⁶⁾ E. J. Haslinghuis, De Ned. Mon. van Gesch. en Kunst, II–I, Utrecht, blz. 56.

De plaats van het bruggenhoofd in de kademuur strookte echter weer precies daarmee. Merkwaardig is, dat op genoemde plattegrond een schuin op de toegangspoort aanlopende brug is getekend. De vondsten zouden er dus op wijzen, dat de brug inderdaad zo is uitgevoerd. Op de afbeeldingen van de opstand van het kasteel ⁷⁾ zien we echter een recht op de poort aanlopende brug. Helaas was dat gedeelte van de kademuur, waar deze brug begonnen zou moeten zijn, geheel verdwenen. Mogelijk is men tijdens de bouw van plan veranderd.

Ten zuiden van de gracht lagen nog enige muurresten van uitzonderlijk zware baksteen: 32–33/16–17/9–10 cm. Deze moeten wel haast van ca 1200 dateren; een verklaring kan nog niet worden gegeven.

Behalve zeer veel baksteenpuin — men heeft kennelijk de gracht gedicht met van het kasteel afkomend materiaal — werden enige fragmenten van beeldhouwwerk gevonden. Deze kunnen in drie groepen verdeeld worden:

- a) Gotische profielen (ten dele gepolychromeerd) en delen van grafstenen, afkomstig van het tijdens de bouw van het kasteel (in 1528 e.v.) daarin opgenomen oudere St. Catharijneklooster.
- b) Zeer rijk laatgotisch beeldhouwwerk in Keldermansstijl, vermoedelijk afkomstig van een versierde toegangspoort o.i.d. uit de bouwtijd van het kasteel.
- c) Enkele stukken met vroege renaissance-vormen (ca 1540–'50), welke afkomstig moeten zijn van vernieuwingen aan het kasteel na de voltooiing.

De stukken zullen worden gedeponeerd bij het Centraal Museum.

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL.

⁷⁾ id., blz. 58.

DRIE SCHILDERIJEN UIT DE COLLECTIE HELDRING

Om meer dan één reden is een bezoek aan het Centraal Museum te Utrecht thans zeer aan te bevelen. Tot en met 24 juli kan men er de collectie J. C. H. Heldring zien, die als geheel uiteraard al de moeite waard is, maar waar enkele werken hangen, welke iets met Utrecht te maken hebben, althans ermee in verband te brengen zijn.

Het gaat hier speciaal om het schilderstuk getiteld "Ijsvermaak bij Kampen" van Hendrick Avercamp (1585–1634). Het is een allergeoegelijkst tafereel van oudhollandse zwierigheid, waarop terecht van toepassing is wat Jacob van der Does eens op een haags ijsvermaak dichtte:

*Hier krielen duysende van menschen onder een
de mans op schaatsen en de juffers in de sleen,
hier siet ghij 't narretuyg van edellien en heeren
en peerden uytgerust met bellen en met veeren.*

Fragment van Avercamps „Ijsvermaak bij Kampen”. De gemaskerde vrouw zou Elisabeth van de Palts zijn, echtgenote van de „Winterkoning”.

Of het geschilderde tafereel werkelijk betrekking heeft op de stad Kampen wordt door sommigen in twijfel getrokken. De stad op de achtergrond is niet aanstonds als Kampen herkenbaar. Omdat er een toren op voorkomt, die iets wegheeft van de Domtoren, wordt de gedachte wel geopperd, dat het Utrecht zou wezen. De aanwezigheid van de galgen rechts op het doek, maken het niet waarschijnlijk. Maar juist omdat ook Kampen twijfelachtig is, heeft men de suggestie gedaan, dat hier een gemaskerd ijsfeest bij Utrecht uitgebeeld zou zijn. Men is verder gegaan en heeft een prinses van Oranje vermoed in een gemaskerde dame in arreslee.

Op het tentoonstellingsaffiche en op de omslag van de catalogus kan men haar duidelijk zien. Er komt nog een andere vrouwspersoon met masker op dit doek voor: dat zou Elisabeth van Engeland zijn, echtgenote van Frederik van de Palts, de zogenaamde Winterkoning. Op het fragment van dit schilderij, dat we hierbij plaatsen, ziet men koningin Elisabeth geheel rechts staan in gezelschap van enkele heren en met twee van haar zoontjes.

Zoals men zich zal herinneren, vertoefden Frederik van de Palts en Elisabeth van 1622 tot 1632 in het later gesloopte „paleis” te Rhenen, dat op de plaats stond, waar nu het Frederik van de Palts-hof is. Tot Elisabeths gevolg behoorde Amalia van Solms, later echtgenote van Frederik Hendrik. Wat de datering aangaat, zou de veronderstelling kunnen kloppen. Wij zullen ons er niet verder in verdiepen, maar willen volstaan met op deze bijzonderheid te wijzen.

Emanuel de Witte (1617–1692) Kerkinterieur. Collectie J. C. H. Heldring, thans geëxposeerd in Centraal Museum, Utrecht.

Ook bij een ander schilderij, een doek van Jan van Goyen, is de gedachte geopperd dat het een landschap bij Utrecht zou voorstellen. Bij de titel "De abdij van Egmond" staat namelijk een vraagteken. Afgebeeld is een klooster in een duinachtig terrein. De gedachte komt een ogenblik op, dat het de abdij van Oudwijk was. Maar in de dagen van Jan van Goyen (1596–1656) waren de abdijgebouwen

van Oudwijk al lang afgebroken en ook andere kloosters, buiten de wallen der stad gelegen, bestonden destijds niet meer.

Nog op een derde werk uit de collectie Heldring zij de aandacht gevestigd: een kerkinterieur van Emanuel de Witte. De hier op het doek gebrachte kerk is beslist geen Utrechts bedehuis, maar doet denken aan de Grote kerken van Alkmaar en Haarlem. Van utrechtse kerkinterieurs zal men volgend jaar september in het Centraal Museum kunnen genieten. Mej. dr. M. E. Houtzager, de directrice, vertelde ons alvast, dat er dan een Saenredamtentoonstelling komt.

Het schilderstuk van Emanuel de Witte is aardig in verband met de in dit nummer voorkomende bijdrage van de heer Graafhuis over wapenborden in de kerken; men ziet ze hier hangen. Voorts constateert men, dat de kerkgangers in de 17e eeuw veelal gewend waren om, evenals in de synagoge, de hoed op te houden tijdens de eredienst. Op de foto van het schilderij, die wij afdrukken, kan men niet onderscheiden dat ook de predikant een hoofddeksel draagt, hetgeen op het schilderij zelf duidelijk zichtbaar is.

* * *

Wie tóch in het museum komt, doet goed om even door de zalen gelijkvloers en op de eerste verdieping te wandelen. Die zijn voor een deel anders gerangschikt dan voorheen. Het vertrek, voorafgaande aan de stijlkamers, zou je de utrechtse zilverzaal kunnen noemen. Zij prijkt met de prachtige, onlangs in bezit verkregen plaquette van omstreeks 1600, vervaardigd door Paulus van Vianen. Er is ander zilverwerk omheen gegroepeerd, o.a. van Adam van Vianen. Schilderstukken met zilveren gebruiksvoorwerpen er op en portretten van de gebroeders Adam en Paulus hangen aan de wanden. Deze zaal past zich zeer gelukkig aan bij de stijlkamers.

Wie op de eerste verdieping de zalen doorgaat, die lange tijd voor tentoonstellingen gebruikt zijn, treft daar weer de bekende stukken uit het eigen bezit aan. Daaronder bevinden zich utrechtse caravagisten als Van Baburen en Terbrugghen en ook de Bloemaerts en Moreelse.

Het is momenteel nog te vroeg om een verdieping hoger te gaan, waar enkele zalen betreffende de geschiedenis van Utrecht in gereedheid worden gebracht. Wij kunnen de lezers echter wel garanderen, dat deze afdeling iets moois wordt. de J.

BOEKAANKONDIGING

Rinke Tolman, Jean Dulieu e.a., *Soest*. Uitgave van het gemeentebestuur van Soest, 1960.

Toen mr. S. P. baron Bentinck op 1 juni 1959 zijn 121 $\frac{1}{2}$ -jarig jubileum als burgemeester van Soest vierde, kwam de gedachte op om hem als huldeblijk een boek aan te bieden betreffende de historie en de ontwikkeling van zijn gemeente. De overhandiging had toen symbolisch plaats, maar nu is het boek van de pers gekomen.

We kunnen niet anders zeggen dan dat het mooi uitgevoerd is. Tachtig pagina's tekst met daar tussendoor tientallen fraaie foto's. Een standaardwerk over de geschiedenis van Soest is dit natuurlijk allerminst. Men krijgt een paar fragmenten uit de historie van de gemeente onder ogen, variërend van een romantische impressie uit het praehistorische tijdperk tot de ontwikkeling van de vliegbasis Soesterberg.

De heer Tolman beschrijft de natuur in en om Soest, de heer E. Heupers — aan de lezers van dit maandblad niet onbekend — maakt een vlugge wandeling door de historie en vertelt iets over bijnamen en bijgeloof te Soest. Van A. J. Ubels is een bijdrage over het Huis van Oranje en de gemeente Soest opgenomen. De heren S. J. van Embden en drs. A. Bertoen schetsen de stedenbouwkundige en de sociaal-economische ontwikkeling.

Van een echt plattelandsdorp groeit Soest van lieverlede uit tot een stad. De foto's vertellen dat op een angstig duidelijke manier. Het gaat er nu om, de bebouwing en de wegeaanleg zó te maken, dat een aanvaardbaar geheel ontstaat, waarbij de stoffering van de soester historie niet gans en al verdwijnt. Blijkens enkele bijdragen in dit boek, is men dat ook serieus van plan.

Robert Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje*. Aulaboek, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1960.

De lectuur van dit boekje behoeven wij niet aan te bevelen. Fruins "Opstellen" belevan hiermee al hun elfde druk. Het gaat om vier stukken, de belangrijke periode 1570—1576 betreffende. Specifiek utrechtse zaken worden er niet of nauwelijks in aangeroerd. Wel komt men, in het opstel over prins Willem I in het jaar 1570, de naam tegen van J. F. van Someren, indertijd bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Deze gaf in 1896 de correspondentie van Willem van Oranje met Jacob van Wesenbeke uit, waarin Fruin de bouwstoffen aantrof voor zijn publicatie.

de J.